

19 - ASRDAGI TURKIYA MODERNIZATSIYASIDA VESTERNIZATSIYA VA AN'ANAVIYLIK TAMOYILLARINING O'ZARO MUTANOSIBLIGI

Isayeva Maftuna Mirkomil qizi

O'zbekiston Milliy Universiteti "Falsafa va mantiq" kafedrasida magistranti

isaevamaftuna1995@gmail.com

ANNOTATSIYA.

Mazkur maqolada usmonli turklar davlatida amalga oshirilgan modernizatsiya jarayonlari tahlil qilinadi. Ayni davrda amalga oshirilgan modernizatsiya jarayonlariga oid konsepsiyalarning evolyutsiyasi ochib beriladi, shuningdek mazkur davr islohotlarida an'anaviylik va zamonaviylikning o'zaro uyg'unligi hamda g'arb standartlarining ta'siriga alohida diqqat qaratiladi.

Kalit so'zlar: modernizatsiya, vesterinizatsiya, an'anaviylik, zamonaviylik, usmonli turklar, islohotlar, harbiy islohotlar, ijtimoiy ong.

ВЗАИМОСВЯЗЬ ПРИНЦИПОВ ВЕСТЕРНИЗАЦИИ И ТРАДИЦИОННОСТИ В МОДЕРНИЗАЦИИ ТУРЦИИ В XIX ВЕКЕ

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются процессы модернизации, проводимые в государстве турок-османов. Раскрывается эволюция концепций, связанных с модернизационными процессами, проводившимися в этот период, а также особое внимание уделяется взаимной гармонии традиционализма и современности и влиянию западных стандартов в реформах этого периода.

Ключевые слова: модернизация, вестернизация, традиционализм, современность, турки-османы, реформы, военные реформы, общественное сознание.

RELATIONSHIP OF THE PRINCIPLES OF WESTERNIZATION AND TRADITIONALITY IN THE MODERNIZATION OF TURKEY IN THE 19TH CENTURY

ABSTRACT

This article analyzes the processes of modernization carried out in the Ottoman Empire. It reveals the evolution of concepts associated with the modernization processes undertaken during this period, paying special attention to the mutual harmony of traditionalism and modernity, and the influence of Western standards on the reforms of this period.

Key words: modernization, westernization, traditionalism, modernity, Ottoman Turks, reforms, military reforms, public consciousness.

KIRISH

Ijtimoiy o'zgarishlar tushunchasi G'arbda Uyg'onish davri bilan bog'liq holda qayd etilgan hodisadir. Bu ijtimoiy fikrdagi siljishlarni ham belgilaydi. Ijtimoiy o'zgarishlar tushunchasi umumilmiy ma'noda modernizatsiya kategoriyasi orqali tavsiflanadi. Ayni kategoriya dastlab g'arb sivilizatsiyasi tafakkurida paydo bo'lib, shunga mutanosib ravishda g'arb jamiyatida amalga oshirilgan zamonaviylashuv jarayonining konseptual asosi bo'lib xizmat qildi. Modernizatsiya nazariyalarining mumtoz shaklida g'arb jamiyati ochiq dinamik transformatsiyaga mos sotsium o'laroq tavsiflangan bo'lsa, sharq qoloq, yopiq, turg'un tizim sifatida tasavvur qilingan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

18-asrda Yevropada dunyoning boshqa qismlarida jamiyatlar inert va befarq bo'lib qolganligi haqidagi g'oya keng tarqaldi va mashhur bo'ldi. Misol uchun, Charden: "Osiyo - turg'unlik, Yevropa esa doimiy o'zgarishdir" deb ta'kidladi.¹ 1740-yilda Musnier "Yevropa, fikrlash va axborot sohasidagi rivojlanish tufayli o'zgaruvchan dunyo, boshqa mintaqalar turg'un holatda harakatsiz qolmoqda", degan fikrlarni bildirgan edi. O'z navbatida, Usmonli imperiyasi Yevropaga geografik jihatdan juda yaqinligi tufayli ham, u bilan majburiy qarama-qarshilik tufayli ham Yevropadan tashqarida ongni o'zgartirish amaliyotiga murojaat qilgan birinchi davlat bo'ldi. Moliyaviy, ma'muriy va ijtimoiy sohalardagi islohotlar yoki o'zgarishlar muqarrar, rivojlanishning tabiiy natijasi sifatida qabul qilinishi kerak edi. Ijtimoiy ongda o'zgarishlar harbiy jihatdan zaiflashgan davlatda harbiy islohotlarni amalga oshirishning zaruriy sharti sifatida namoyon bo'ladi. Turkiya buning yaqqol misolidir.

17-asrda harbiy islohotlar birinchi marta kun tartibiga kiritildi. Ibn Xaldunning davlat mavjudligining o'ziga xos xususiyatlari, jumladan, har qanday siyosiy shaxsning o'limining muqarrarligi haqidagi konsepsiyasi Usmonli ma'rifatparvar elitasi orasida keng tarqalgan bo'lsa-da, ular ayni g'oyani qo'llab – quvvatlamadilar. Aksincha, harbiy islohotlar o'tkazish orqali davlatning mavjudlik muddatini mangu uzaytirish mumkin degan ishonchga tayangan holda harakat qildilar. Shuning uchun 17-asr harbiy islohotlarning loyihalarida Ibn Xaldun g'oyalariga havolalarni uchratish imkonsiz. O'sha davrning Kojibey, Selyaniki, Katib Chelebiy va Mustafo Naim singari eng mashhur publitsistlari asarlarida zarur harakatlar qatorida usmonli imperiyasidagi boshqaruv jarayonlarini tartibga solish g'oyasi ilgari suriladi. Soddaroq qilib aytganda, ular Usmonli imperiyasidan boshqa shakldagi davlat rejimi haqida fikr yuritmagani. Shunisi ham qiziqki, bu takliflarning deyarli ko'pi 19-

¹ Ortayli I. Batililaçma Sorunu. // *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, eilt 1, s. 133.

asrdagi islohotlarga o'xshaydi ². 18-asrdagi islohot loyihalari va elchixonalarini (sefaretnamesi) bu toifalarda baholab bo'lmaydi. Ularda davr ruhining chuqur tahlilini uchratish deyarli imkonsiz bo'lib, bunday manbalarda bayon qilish usuli ham birmuncha jo'nroq xususiyat kasb etadi. Bular ko'proq islohotlarni amalga oshirish bo'yicha amaliy maslahatlarni esga oladi. Ular biron bir muayyan siyosiy nazariya yoki falsafaga, hattoki kasbiy bilimga ham emas, balki faqat tajriba va kuzatishga asoslanadi. Shu nuqtai nazardan, Usmonli jamiyati uchun bu asrni o'zgarishlar davri deb atash qiyin, aksincha, uni o'ziga xos o'tish davri deb hisoblash kerak. Faqat Salim III hukmronligi davridan boshlab modernizatsiya jarayoni yanada tizimli tus oldi. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, bunday tizimli modernizatsiya jarayoni o'sha davr mutafakkirlarining islohotlarga nisbatan baholarida ham o'z aksini topadi. Shunday qilib, El-Haj Alipasha 1803 yilgi "Nasihatnoma" ("Yo'riqnoma") asarida turli mamlakatlardagi harbiy islohotlarni ko'rib chiqdi va ularni qiyosiy tahlil qildi. 19-asrdan boshlab modernizatsiyaning tizimli bosqichiga o'tilishi va bunga javoban qarama-qarshi xarakterdagi hodisalarning paydo bo'lishi bilan birinchi marta innovator - an'anaviy, ilg'or shaxs - reaksioner, ma'rifatli odam - johil ko'rinishidagi nazariy dixotomiya paydo bo'ldi. Aslida, 18-asrda G'arblashuv haqida gapirish mumkin edi, ammo bu kontseptsiyani amaliyotga kiritish qiyin edi. Chunki G'arb haligacha notanish va tushunarsiz hodisa. Modernizatsiya davom etmoqda va bu modernizatsiya mohiyatan G'arb qadriyatlarini o'zlashtirib olishdir, lekin Usmonli ma'rifatparvar doiralari bu jarayonni hech qanday ta'riflamaydi va, ehtimol, bundan bexabarhamdir. Bunga kofirlarning bir-birini o'ldirish jarayoni sifatida qaragan Halet Afandining Fransiya inqilobi haqidagi takabbur hukmlari yorqin misoldir. Keyinchalik, Usmonli ziyolilari, ilmiy jihatdan G'arb Usmonli imperiyasidan ancha oldinda ekanini ko'rib, anglab yetardi. Bu tushuncha birinchi harbiy islohotlar natijasida vujudga kelgan. Zamondoshlarning qarashlari qanday o'zgarganiga misol qilib, "Fransa sefaretnamesi" (Fransiyadan elchixonalar xabarlari) Yirmi sekiz Mehmed Chelebi "Vyana sefaretnamesi" (Venadan elchixonalar xabarlari) Ahmad Resmi-afendi "Avusturya sefaretnamesi" (Avstriyadan elchixonalar xabarlari) Abubekir Ratib "Rusya sefaretnamesi" bo'lishi mumkin. Balki sefaretnama (habarnoma) janridagi eng qiziqarli asar Mustafa Sami Afandining "Avrupa Risalesi" dir. Bu ishda Yevropa taraqqiyoti fan-texnika taraqqiyoti bilan bog'liq bo'lib, Yevropa yutuqlarining sog'liqni saqlash, ta'lim, sanoat kabi zamonaviy tarkibiy qismlari o'rganiladi. Muallif nafaqat bu ko'rsatkichlarning barchasini sanab o'tadi, balki bu hodisalar uchun uzr so'radi va Yevropaga ergashish

²Ortayli İ. Osmanlı'da 18. yüzyıl Düşünce Dünyasına Dair Notlar. // *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce; Tanzimat ve Meçrutiyetin Birikimi*, (ed) Murat Belge, İletişim, İstanbul, 2002, s. 38.

yo'lga rioya qilish zarurligi g'oyasini ilgari suradi. "Tanzimat arafasida Usmonli mutasaddilarining pragmatik va kuzatuvchan g'arblashuvi tasvirini vesternizatsiyaning birinchi namunasi deb hisoblash mumkin". Biroq, Tanzimat davrigacha Usmonli ma'rifatparvar elitasi orasida islohotlar muammosi ustida bosh qotiradigan, siyosiy nazariya darajasida ilmiy tadqiqot olib boradigan mutafakkirni uchratib bo'lmay edi. Bu Tanzimatdan keyingina, modernizatsiyaning yangi bosqichida mumkin bo'ldi. Usmonli imperiyasida vesternizatsiyaning idrok etishning asosiy xususiyatlaridan biri bu jarayonni ma'lum bir zaruriyat sifatida qabul qilishdir, bu mamlakatning G'arb yo'lga kirishiga g'ayratli munosabatni bildirmaydi. Usmonli an'analari tarafdorlari Ahmet Jevdet Poshho G'arb tajribasini o'zlashtirish siyosatini amalga oshirishga eng katta hissa qo'shgan davlat va jamoat arboblardan biri bo'ldi. Shu nuqtai nazardan, amalga oshirilayotgan modernizatsiya o'zgarishlarining asosiy xususiyatini esga olish talab qilinadi. Ular mohiyatan o'zlarini G'arbdan himoya qilish istagiga asoslangan edi.³ Boshqacha aytganda, islohotlar o'z-o'zini saqlab qolish instinktiga asoslangan edi. Shu munosabat bilan, Yung va Pik-Koli Turk modernizatsiyasining butun yo'lini baholab, Usmonlilar tomonidan qabul qilingan model modernizatsiyaning oldini olish uchun modernizatsiya ekanligini yozdilar.⁴

19-asrning yetakchi Usmonli mutafakkirlari ancha erkinroq rejimni xohlashdi. Biroq, bu istakni qay darajada g'arbiylik deb atash mumkinligi to'liq aniq emas. Ular G'arb jamiyatining barcha asosiy institutlarini Usmonli zaminiga o'tkazmoqchi bo'lishsa-da, yangi islom ijtihodi doirasida kechayotgan bu jarayon tarafdorlari edi. Barcha islohotlar islomiy qonuniylik bilan himoyalangan. Konstitutsiya va parlament islom huquqi mutaxassislari tomonidan o'ziga xos kollegial kengash sifatida talqin qilingan. boshqa tomondan, ko'pxotinlilik, ularning fikricha, islomning o'ta ko'p qirrali mohiyatiga ziddir. Namiq Kamolning ozodlikka bo'lgan muhabbatini zamonaviy millatchilik nuqtai nazaridan tushunish mumkin emas, lekin uni hech qanday tarzda dunyoviylik tarafdori sifatida tasniflab bo'lmaydi. U hatto "fuqarolik kodeksi" tushunchasini ham qo'llamaydi, ammo aynan shuning uchun islomchi Ali Suavining talablari islomiy qonuniylikdan ham oshib ketdi. Shuning uchun aytishimiz mumkinki, oxir-oqibatda Usmonli ma'rifatparvar doiralari G'arbgacha nisbatan birmuncha ehtiyotkor munosabatda bo'lganlar. Vesternizatsion taraqqiyot modelini tushunish bilan bog'liq burilish nuqtasi va radikal g'arbachilik namunasi sifatida tilga olinishi kerak bo'lgan birinchi ism, albatta, Abdulla Jevdet (1869-1931)dir. Shu bilan birga, an'anchilar g'arblashtirish islohotlariga sekinlik bilan munosabatda bo'lishmadi. Garchi ularning munosabati tubdan islomiy ehtiyojlardan

³ Tunaya T.Z. Osmanli-Bati Diyalogu. // *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, eilt 1, s. 142.

⁴ Jung D., Piccoli W. Yol Aynminda Türkiye, (çev.) Berna Kurt, Kitap, Istanbul, 2004, s. 20-100.

kelib chiqishi kerak bo'lgan – qarashlarni himoya qilish bo'lsa-da, mohiyatan, bular, avvalambor, an'anani davom ettirish talablari edi. Keyinchalik bu reaksiya boshqa shakllarni oldi. Uning negizida vatanparvarlik, dindorlik, millatchilik kabi tushunchalar yotardi. Oqimlar - usmoniylik, islomchilik va turkiylik. Shubhasiz, bu jarayonda eng munozarali narsa "taqlid qilish" va "moslashish" asosiy tushunchalarining qarama-qarshiligidir. Islohotlar jarayonida juda keng miqyosga ega bo'lgan g'arbiylashtirish doirasida modernizatsiya shakli bo'yicha chuqur kelishmovchiliklar mavjud edi. Munozara ishtirokchilaridan biri, Ahmet Jevdet Poshsho, fuqarolik kodeksi bo'yicha muhokamada, bunday shakldagi g'arbstandartlarini o'zlashtirishga qarshi chiqib, o'z nuqtai nazarini tan olishga majbur qildi va "Davranış kodu" Majelle kodeksini yaratdi. Bu borada, masalan, Ahmet Jevdet Poshsho qanchalik an'anaparast, qanchalik g'arblik edi, degan savol tug'iladi. Tanzimat islohotlarining e'lon qilinishini ta'minlagan buyuk islohotchi Mustafo Reshid Poshshodan ta'lim olgan Ahmad Jevdet o'limigacha Reshid Poshsho maktabining o'gitlariga sodiq bo'ldi. Midhat Poshsho va uning tarafdorlarining to'liq Yevropa Fuqarolik Kodeksini qabul qilish taklifidan farqli o'laroq, "Medjealle-i Ahkam-i Adliye" (Islom ijtihodi tamoyillariga asoslangan fuqarolik qonuni) ishlab chiqildi. U 1950-yillargacha Kipr, Isroil, Iordaniya kabi Yaqin va O'rta Sharqning ko'plab mamlakatlarida amal qilgan. Bu Midhat Poshsho tarafdorlariga ham, Islom shariat qonunlari masalalarini ilohiyot ulamolari va musulmon huquqshunoslari qo'ldan chiqarishni istamagan islom ziyolilariga qarshi amalga oshirildi. Sulton farmoni shariat qonunlarini musulmon bo'lmaganlar uchun majburiy deb belgilovchi qoida kiritdi. Ya'ni Allohning ma'naviy qonuni o'rniga Sultonning dunyoviy qonuni qabul qilindi. Jevdet Poshshoning mulohazalarini islomiy, millatchi yoki g'arbhilik deb tasniflash qiyin bo'lsa-da, ular asosan mantiqiy xarakterga ega, deyishimiz mumkin. Bunday an'anchilikning asosini biz yuqorida to'xtalib o'tganimiz Sultonga sadoqatning namoyon bo'lishi sanaladi. Bu yerda muhim jihat arabcha "sulola, zodagon oila" ma'nosini bildiruvchi "devlet" so'zini "devlet" (davlat) ma'nosida tushunish va qo'llashdir.⁵ Jevdet poshshoning ham eski oliy hokimiyat tushunchasi tarafdori, ham avtoritar hokimiyat tarafdori va pragmatik tanzimat elitasi vakili sifatida harakat qilganini hisobga olish to'g'riroq. G'arblashtirishning siyosiy dastur sifatida qabul qilinishi, shubhasiz, Ikkinchi Konstitutsiyaviy davrda sodir bo'ladi. G'arbhilik nomi bilan paydo bo'lgan bu siyosiy munosabat o'sha davrdan bugungi kungacha Turkiya siyosatining asosiy ustunlaridan biri bo'lib kelmoqda. 19-asrda Ikkinchi Konstitutsiya davridagidek takomillashtirilgan, tizimli va dasturiy xarakterga ega bo'lmasa-da, asosiy mafkuraviy yo'nalishlardan biriga aylandi.

5 Neumann C.K. Paradigmalar Arasinda, Ahmet Cevdet ve Aidiyet. // *Düçüinen Siyaset*, 1999, 7-8, s. 219-36.

Faqatgina ushbu harakat hukmlarining mohiyatini batafsil va tubdan o'rganish bizga 19-asrdagi Usmonlilarning ma'naviy hayotini yaxshiroq tushunishga imkon beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. Akyildiz, Ali, Osmanli Bürokrasisi ve Modernleşme, İletişim, İstanbul, 2004.
2. Akçin, Sina, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, İstanbul, 1980.
3. Bilgegil, Kaya, Ziya Paşa üzerine bir Araştırma, Ankara, 1979.
4. Daniçmend, İsmail Hami, Ali Suavi'nin Türkçülüğü, Ankara, 1942.
5. Yeni Osmanlılar Tarihi, 3 cild, İstanbul, 1973-74
6. Neuman, Christoff, Araç Tarih, Amaç Tanzimat: Tarihi Cevdetin Siyasi Anlami, çev.
7. Meltem Arun, Tarih Vakfı Yurt, İst. 2000.
8. Kushner, David, The rise of Turkish nationalism, 1876-1908 , Cass, London ,Totowa,1977